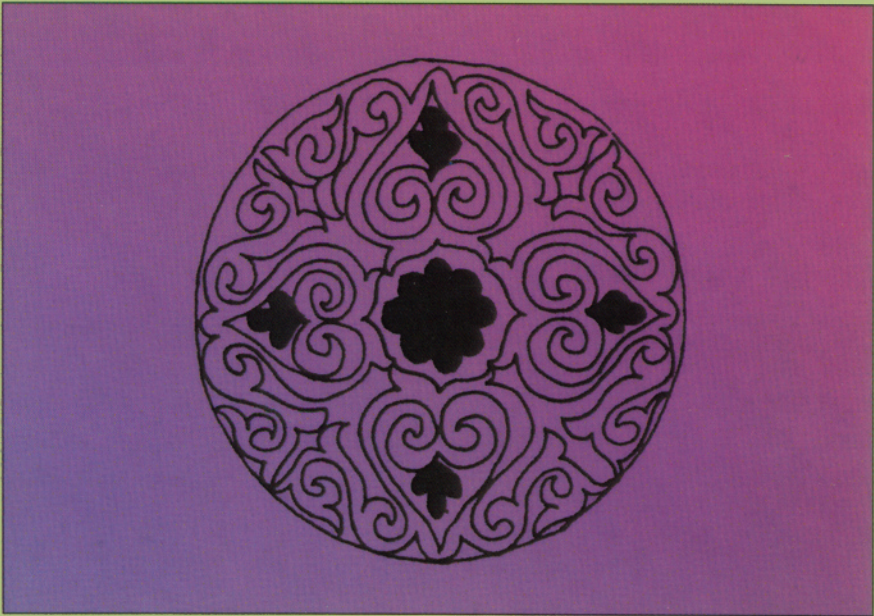

﴿ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ﴾

Michał Łabenda

JĘZYK KAZACHSKI

DIALOG

SERIA

JĘZYKI AZJI I AFRYKI

pod redakcją
Janusza Daneckiego

❖ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ❖

Michał Łabenda

JĘZYK KAZACHSKI

Michał Łabenda

JĘZYK KAZACHSKI

Wydawnictwo Akademickie DIALOG
Warszawa 2000

Do druku opiniował

Tadeusz Majda

Redakcja i korekta

Magdalena Zawisławska

Publikacja dofinansowana
przez Ministerstwo Edukacji Narodowej

© 2000 by Wydawnictwo Akademickie DIALOG

ISBN 978-83-8002-633-9

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG” Anna Parzymies Sp. z o.o.
00–112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

WSTĘP

Język kazachski należy do rozległej rodziny języków tureckich. Na podstawie podobieństw w fonetyce, morfologii (harmonia samogłosek i aglutynacja) i składni można zaryzykować tezę o wspólnym pochodzeniu języków tureckich, chociaż niektórzy badacze podają w wątpliwość przynależność do tej grupy koreańskiego i japońskiego. Z hipotezą wspólnego pochodzenia konkuruje jednak pogląd, że podobieństwa w strukturze języków rodziny ąłtajskiej są spowodowane długotrwałym sąsiedztwem ludów, które nimi mówiły i wzajemnymi zapożyczeniami.

Profesor N.A. Baskakow, opierając się na teorii akademika B. Władimircowa¹ o pochodzeniu wszystkich języków ąłtajskich od jednego przodka, zaproponował następującą ich klasyfikację w ujęciu historycznym²:

1. Okres ąłtajski (do III w. p.n.e.)
2. Okres Hunów (III w. p.n.e. – V w. n.e.)

¹ „Język mongolski, razem z tureckim i tunguskim, posiadają wspólnego przodka, którego umownie możemy nazwać językiem ąłtajskim. Język ąłtajski pozostaje nieznany, ale za to znamy języki ąłtajskie, tzn. mongolski, turecki i tunguski, które powstały w procesie rozwoju języka ąłtajskiego”, B. Ja. Władimircow, 1929; s. 45.

² N.A. Baskakow, 1960; s. 28 i następne. Klasyfikacja, aczkolwiek dość skomplikowana, jest bardzo wartościowa ze względu na kompleksowe ujęcie wszystkich, zarówno martwych, jak i żywych, języków tureckich.

3. Okres staroturecki (V – X w. n.e.)

4. Okres średnioturecki (X w. – XV w.)

5. Okres nowoturecki (XV w. – XIX w.). Jest to okres kształtowania się nowoczesnych narodów Azji Środkowej. Baskakow podaje następującą genezę współczesnych języków tureckich:

Z języka protobułgarskiego rozwinął się język czuwaski.

Z języków kipczacko-bułgarskich rozwinął się język tatarski i baszkirski.

Z języków połowieckich rozwinął się język karaimski, kumycki, karaczaj-bałkarski i krymskotatarski.

Z języków kipczacko-nogajskich rozwinął się język nogajski, karakałpacki, kazachski, a także północne dialekty języka uzbeckiego.

Z języków oguzyjsko-bułgarskich rozwinął się język gagauski i dialekty Turków bałkańskich.

Z języków oguzyjsko-seldżuckich rozwinął się język azerski i turecki, a także południowy dialekt języka krymskotatarskiego.

Z języków oguzyjsko-turkmeńskich rozwinął się język turkmeński i truchmeński³.

Z języków karłucko-chorezmijskich rozwinął się język uzbecki i nowoujgurski.

Z języków tuwińskich rozwinął się język tuwiński i karagaski.

Z języków jakuckich rozwinął się tylko język jakucki.

Z języków chakaskich rozwinął się język chakaski, szorski, język Tatarów czulymskich, północne dialekty języka altajskiego i język Żółtych Ujgurów.

Język altajski przekształcił się w południowe dialekty języka altajskiego.

³ B. Czaryjarow i O. Nazarow uważają język turchmeński za dialekt języka turkmeńskiego, używany przez Turkmenów zamieszkujących w Kraju Stawropolskim. Por. artykuł *Język turkmeński* [w:] *Jazyki mira. Tiurkskije jazyki*, 1997; s. 412.

Język kirgiski jest bezpośrednim potomkiem języka starokirgiskiego.

Najpełniejszą klasyfikację żywych języków tureckich przedstawił w 1968 roku K. Menges⁴. Podzielił on języki tureckie na sześć głównych grup:

I. Grupa centralna i południowo-zachodnia:

A. Podgrupa centralna – język ujgurski, kirgiski, język Żółtych Ujgurów i salarski.

B. Podgrupa południowo-zachodnia (oguzujska) – język azerski, chorasński, gauski, turecki i turkmeński.

II. Grupa północno-zachodnia (kipczacka):

A. Podgrupa wołżańsko-syberyjska – język baszkirski i tatarski (i jego dialekty: Turaly, Tobolly, Iszimli, Kurdak, Irtiszli).

B. Podgrupa aralsko-kaspijska – język karałpacki, kazachski, nogajski, uzbecki.

III. Grupa łańska (ojrocka).

IV. Grupa Syberii Południowo-Środkowej i Wschodniej:

A. Podgrupa Syberii Południowo-Środkowej – język chakaski i szorski.

B. Podgrupa tuwińska – język tuwiński.

V. Grupa Syberii Północno-Wschodniej i Wschodniej (jakucka).

VI. Grupa wołżańskich Bułgarów.

Klasyfikacja Mengesa uwzględnia także formy przejściowe, które odzwierciedlają procesy zachodzące w każdym żywym języku.

Język kazachski należy do podgrupy kipczacko-nogajskiej, grupy kipczackiej języków tureckich (wg Baskakowa), co odpowiada podgrupie aralsko-kaspijskiej, grupie północno-zachodniej w klasyfikacji Mengesa. Jest językiem urzędowym Republiki Kazachstan. Ludność Kazachstanu wynosi 14 953 tysiące ludzi, spośród

⁴ K.H. Menges, 1968; s. 60 i nast.

których 53,4% stanowią Kazachowie. Poza granicami Kazachstanu 1 milion 300 tysięcy Kazachów mieszka w Chinach (we Wschodnim Turkiestanie), około 870 tysięcy w Uzbekistanie, 660 tysięcy w Rosji, 160 tysięcy w Mongolii. Skupiska Kazachów znajdują się także w Afganistanie, Iranie, Turcji i Niemczech .

W Republice Kazachstanu kazachski spełnia oficjalnie wszystkie funkcje języka państwowego: jest językiem wykładowym w szkołach podstawowych i średnich oraz na uniwersytetach, wydawane są kazachskie gazety, czasopisma i książki, po kazachsku wystawiane są sztuki teatralne, kręcone są filmy, istnieją kazachskojęzyczne kanały telewizyjne. Po kazachsku powinna także być prowadzona cała działalność administracji państwowej. Długotrwała rusyfikacja, izolacja Kazachstanu od innych niż radziecki kręgów kulturowych oraz skomplikowana sytuacja narodowościowa (na terytorium republiki mieszkają przedstawiciele ponad 100 narodowości, w tym duże diaspory Słowian wschodnich: Rosjan, Ukraińców i Białorusinów) spowodowały, że kazachski jest dopiero drugim, po rosyjskim, językiem używanym w Kazachstanie. Ponieważ na co dzień we wszystkich sferach życia publicznego używany jest rosyjski, najnowsza Konstytucja RK z 1995 roku uznaje, że „[w] organizacjach państwowych i organach samorządu terytorialnego na równi z kazachskim używany jest język rosyjski”. Potwierdzenie tego znajduje się w Ustawie o języku państwowym z 1997 roku, gdzie rosyjski uznany jest za język komunikacji między przedstawicielami różnych narodowości zamieszkujących na terytorium Republiki Kazachstanu (rozdział II *Język w organizacjach państwowych i pozarządowych oraz w organach samorządu terytorialnego*).

Szkoły podstawowe i średnie z kazachskim językiem wykładowym funkcjonują w obwodzie astrachańskim, w Federacji Rosyjskiej, w Republice Karakałpackiej, wchodzącej w skład Uzbekistanu, w Mongolii, Kirgistanie, Turkmenistanie i Wschodnim Turkie-

stanie (ChRL). W Mongolii i Wschodnim Turkiestanie istnieją kazachskie wydziały na uczelniach pedagogicznych, gdzie przygotowuje się kadrę nauczycielską na potrzeby szkolnictwa podstawowego i średniego. Poza granicami Kazachstanu tylko w Mongolii i Chinach wydawana jest prasa i książki po kazachsku, prowadzone są kazachskie audycje radiowe. W innych krajach, na przykład w Iranie i Turcji, gdzie diaspora kazachska nie jest tak liczna, kazachski pozostaje językiem codziennej komunikacji wewnątrz własnej grupy etnicznej, a inne sfery życia obsługuje miejscowy język urzędowy.

Kazachski jest językiem ojczystym około 10 milionów Kazachów. Nie dzieli się on w sposób wyraźny na dialekty. Kazachscy językoznawcy wyróżniają jedynie następujące grupy gwar:

- Zachodnie (obwody: Atyrau, Aktau, Aktiube, częściowo Kyzyl-Orda i Kustanaj).

Dla grupy zachodniej charakterystyczne jest użycie w przechodnim czasie teraźniejszym sufiksu *-жақ/жек* (*кележек* 'przyjdzie' zamiast literackiego *келеді*); użycie w formie grzecznościowej 2. osoby liczby mnogiej *-сыңыз/сіңіз* (*Қашан келесіңіз?* 'Kiedy Pan przyjdzie?' zamiast literackiego *Қашан келесіз?*); użycie w czasie przeszłym bliskim sufiksu *-улы/үлі* (*берүлі* 'dał' zamiast literackiego *берді*); wymiana w nagłosowej sylabie głosek *ү* i *о* (*құлдану* 'używać' zamiast literackiego *қолдану*, *оқсау* 'być podobnym' zamiast literackiego *ұқсау*); udźwięcznienie *n* w nagłosie (*балау* 'piław' zamiast literackiego *палау*).

- Południowe (obwody Ałma Ata, Taraz, Szymkient, częściowo Kyzyl-Orda i Semipałatyńsk).

Dla grupy południowej charakterystyczne jest użycie w trybie rozkazującym sufiksu *-қын/қін/ғын/гін* (*бергін* 'daj' zamiast literackiego *бер*); użycie w narzędniku sufiksu *-пынан/мынан* (*балтамынан* 'siekiera' zamiast literackiego *балтамен*); wymiana w wygłosie

nosowych głosek *н* i *ң* (*өлен* ‘pieśń’ zamiast literackiego *өлең*); tzw. *lokanie* – częste występowanie głoski *л* w pozycji po głosekach nosowych (*маңлай* ‘czoło’ zamiast literackiego *маңдай*).

- Wschodnie (obwody: Semipałatyńsk, dawne obwody Tałdy-Kurgan, Dżezkazgan, Ust’-Kamiennogorsk).

Dla grupy wschodniej charakterystyczne jest użycie w trybie warunkowym sufiksów *-қайы/кейі/ғайы/ғейі* (*сөйлескейі отыр* ‘chce powiedzieć’ zamiast literackiego *сөйлескелі отыр*); użycie w liczbie mnogiej sufiksów *-дар/дер* w miejsce *-лар/лер* (*түйдер* ‘wielbłądy’ zamiast literackiego *түйелер*); tzw. *czokanie* i *dzokanie*, tzn. zastępowanie głoski *ш* głoską *ч* i głoski *ж* głoską *дж* (*чөп* ‘trawa’ zamiast literackiego *шөп*, *джан* ‘dusza’ zamiast literackiego *жан*).

- Centralno-północne (obwody: Petropawłowski, Oral, Pawłodar, Astana i częściowo Kustanaj, Karaganda, Semipałatyńsk).

Pod względem procesów fonetycznych grupa centralno-północna zbliża się do grupy zachodniej, natomiast słownictwo i cechy gramatyczne zbliżają ją do grupy wschodniej

Ze względu na podziały polityczne i izolację kazachskich plemion z Mongolii i Chin od głównego nurtu rozwoju języka, zauważalne są dość znaczne różnice w leksyce wymienionych powyżej grup. Dotyczą one przede wszystkim źródła zapożyczeń w obrębie słownictwa dotyczącego nauki, techniki i życia codziennego: zależnie od otoczenia neologizmy są tworzone na bazie języka mongolskiego, rosyjskiego, chińskiego bądź ujgurskiego.

RYS HISTORYCZNY

Historia Kazachów wciąż czeka na badacza, który opisałby dzieje narodu w sposób pozbawiony uprzedzeń, nie ulegając stereotypom, jakie powstały w czasie przymusowego podporządkowania nauki kazachskiej myśli rosyjskiej i w późniejszym okresie, po uzyskaniu niepodległości, gdy historię wykorzystywano w procesie tworzenia ideologii państwowej niepodległego Kazachstanu.

Niewątpliwie historia języka kazachskiego rozpoczyna się dopiero z narodzinami państwowości kazachskiej, kiedy dwaj bracia, Kierej i Żanibiek – potomkowie Czyngis-chana, odłączają się od państwa Koczujących Uzbeków i ich chana Abilchaira, i zakładają własne państwo w dorzeczu rzeki Szu (1456 rok). Chanat następców Kiereja i Żanibieka nie jednoczył wszystkich plemion koczowniczych stepu Deszt-i-Kipszak, nie posiadał stałych granic i w zasadzie był luźnym związkiem plemion, które, jeśli nie zgadzały się z polityką prowadzoną przez chana, po prostu przenosiły się na inne koczowiska.

W XV wieku na terenie dzisiejszego Kazachstanu mieszkało wiele ludów: Kipczakowie, Konratowie, Żalajrowie, Ujsunowie, Najmanowie i inni – wszyscy oni posługiwali się blisko spokrewnionymi dialektami. Następnie (od XV do XVIII wieku) wykształciły się na ich podstawie języki literackie współczesnych narodów zamieszkujących region. Językiem pisanym pozostawał język czagatajski i następnie język kipczacki (nazywany także *językiem turki Azji Środkowej*) – w nich spisywano dokumenty, prowadzono kore-

spondencję handlową i dyplomatyczną, tworzono bogatą literaturę. Charakterystyczny dla tych języków był duży udział założeń arabskich i irańskich, które stanowiły do 90% całego zasobu leksykalnego.

Od XVIII wieku zaczyna powstawać kazachski język literacki. Pierwszymi pieśniarzami, o których można powiedzieć, że tworzyli po kazachsku, byli Buchar Żyrau, Katesz, Kobylan i inni. Za twórcę i klasyka nowoczesnego języka kazachskiego uważany jest Abaj Ibrahim Kunanbajew.¹

Początek wieku XX był złotym okresem kultury kazachskiej, przerwany dopiero przez głód lat dwudziestych i późniejsze czystki stalinowskie. Wtedy działał M. Żumabaj – twórca kazachskiej pedagogiki, Sz. Kudajbierdi – pierwszy kazachski historyk, A. Bajtursun – językoznawca, polityk, dziennikarz i wielki autorytet moralny, M. Szokaj – polityk, S. Sejfulin – poeta. Wszyscy oni zginęli w latach trzydziestych, oskarżeni o nacjonalizm i próby oderwania Kazachstanu od Rosji.

¹ Abaj (Ibrahim) Kunanbajew urodził się 10 sierpnia 1845 roku w aule rodu Argyn. Ojciec Kunanbaj był bajem, przedstawicielem arystokracji plemiennej, sprawował urząd starosty. Abaj był drugim dzieckiem drugiej żony Kunanbaja, naprawdę nazywał się Ibrahim, lecz używał pieścotliwego imienia nadanego mu przez matkę. Otrzymał bardzo staranne wykształcenie religijne, uczył się między innymi w sławnej medresie Achmeda Razy w Semipałatyńsku. Abaj znał biegle czagatajski, turki, perski, arabski i rosyjski, utrzymywał kontakty z przedstawicielami rosyjskiej i muzułmańskiej inteligencji. Tworzył przede wszystkim poezję, swoje poglądy filozoficzne wyraził w *40 słowach*, które są przykładem, popularnej wśród muzułmańskich narodów, literatury mądrościowej – *ghaklija*. Wiele tłumaczył, na kazachski przełożył utwory Kryłowa, Puszkina, Lermontowa, a także, posługując się rosyjskim przekładem, Goethego i Mickiewicza. W komunistycznej propagandzie przedstawiany jako piewca zbliżenia Kazachów z Rosją, w rzeczywistości był realista i uważał, że ze względu na skostnienie kultury muzułmańskiej jedyna droga rozwoju cywilizacyjnego Kazachów wiedzie przez Rosję. Umarł 6 lipca 1904 roku.

Rewolucja lutowa i przewrót październikowy przyniosły nadzieję na niepodległość bądź równoprawny związek z Rosją na zasadzie federacji. Rząd radziecki nie zrezygnował jednak z kolonialnej polityki swoich poprzedników i poprzez przymusową kolektywizację i czystki wśród inteligencji doprowadził do holocaustu Kazachów. Wiek XX był wyjątkowo tragiczny dla narodu kazachskiego: głód w czasie akcji przymusowego osiedlania koczowników; następna klęska głodu związana z kolektywizacją; czystki polityczne w epoce stalinowskiej; wojna światowa; poligony broni atomowej, biologicznej i chemicznej, które służyły także do przeprowadzania tajnych doświadczeń dotyczących wpływu broni masowego rażenia na ludność cywilną; wojna w Afganistanie i krwawo stłumione bunty antyrosyjskie w 1976 roku w Celinogradzie (dzisiejsza Astana), i w 1986 roku w Ałma Acie; klęska ekologiczna Morza Aralskiego. Dopiero rok 1991 przyniósł narodowi kazachskiemu niepodległość, lecz u progu XXI wieku nadal stoi on na początku drogi ku demokratycznemu państwu prawa.

Historia językoznawstwa kazachskiego

Pierwsze naukowe informacje na temat języka kazachskiego lub, jak go wtedy nazywano, kirgiskiego pochodzą z XIX wieku i są autorstwa badaczy rosyjskich, którzy opisywali narody zamieszkujące podbitą Azję Środkową i Syberię.

Jednym z najpoważniejszych badaczy tych terenów był Michał Afrykanowicz Terentiew (1857-1909), rosyjski turkolog i prawnik. W 1875 roku wydał on w Sankt Petersburgu skromną książeczkę *Gramatyka języka tureckiego, perskiego, kirgiskiego i uzbeckiego*, gdzie zamieścił opracowane przez siebie materiały ilustrujące podstawowe zasady fonetyki i gramatyki opisywanych języków. Rok później ukazała się *Chrestomatia języka tureckiego, perskiego, kirgiskiego*

go i uzbeckiego, w której część dotycząca języka kazachskiego została opracowana na podstawie materiałów dostarczonych przez Nikołaja Ilminkiego.

Nikołaj Ilminksi (1822-1892) był bardzo barwną postacią, którą trudno jednoznacznie oceniać. Rosyjski orientalista, profesor pedagogiki, prawosławny misjonarz i carski urzędnik, wiele lat spędził, podróżując po Egipcie, Syrii i Pakistanie, zakładał wśród Tatarów, Czuwaszy, Kazachów, Baszkirów i Mordwińców szkoły, których zadaniem było między innymi nawracanie tych ludów na prawosławie. Opracował pierwszy projekt pisma opartego na cyrylicy i przeznaczonego dla muzułmańskich narodów Imperium Rosyjskiego. W 1861 roku w Kazaniu wydał pierwszą naukową gramatykę języka kazachskiego *Materiały dla nauki narzecza kirgiskiego*, zaopatrzoną w słownik kazachsko-rosyjski. Najpełniejszą dziewiętnastowieczną gramatyką języka kazachskiego pozostaje jednak *Krótką gramatyka języka kazachsko-kirgiskiego*, napisana przez Platona Michajłowicza Meliorańskiego (1868-1906) i wydana w Petersburgu w 1894 (część pierwsza) i 1897 roku (część druga). Oddzielne zagadnienia związane z fonetyką i gramatyką języka kazachskiego poruszali w swoich dziełach poświęconych gramatyce porównawczej języków tureckich także inni badacze: Friedrich Radloff (*Gramatyka porównawcza północnych języków tureckich* Kazań 1882), Nikołaj Fedorowicz Katanow (*Doświadczenia z badań nad językiem narodu Uranchaj* Petersburg 1903), Ilja Nikołajewicz Berezin (*Chrestomatia turecka* t. 1-3, Kazań, 1857-90).

Początek dwudziestego wieku był okresem dynamicznego rozwoju języka kazachskiego, nie przyniósł jednak nic nowego w badaniach językoznawczych. Dopiero w latach trzydziestych zaczęto budowanie radzieckiej szkoły językoznawstwa kazachskiego: w 1933 roku utworzono Instytut Badań Naukowych nad Kazachską Kulturą Ludową, a w 1938 roku założono kazachski wydział Akademii Nauk ZSRR, gdzie powstawały pierwsze prace na

ukowe z językoznawstwa kazachskiego. Szczególne znaczenie miały materiały dotyczące metodyki nauczania kazachskiego w szkołach podstawowych i średnich, zamieszczone w czasopiśmie „Auyl mugalim” (‘Wiejski nauczyciel’). Kazachski jest wykładany na Kazachskim Państwowym Uniwersytecie im. S. Kirirowa (dziś Kazachski Państwowy Narodowy Uniwersytet im. Al-Farabiego) od momentu jego założenia w 1934 roku. W latach czterdziestych pojawiły się pierwsze rozprawy doktorskie z językoznawstwa kazachskiego. Od 1961 roku działa Instytut Językoznawczy, który zajmuje się przede wszystkim badaniami nad językiem kazachskim.

Do najwybitniejszych przedstawicieli kazachskiego językoznawstwa należą:

- Kudajbergen Kuat-uly Żubanow (1899-1938), autor licznych prac z wielu dziedzin językoznawstwa, jako pierwszy w Kazachstanie zajmował się fonetyką języka kazachskiego (*Wstęp do badań nad historią fonetyki języka kazachskiego* i *Fonetyka języka kazachskiego* Ałma Ata 1933).
- Kekien Achan-uly Achanow (ur. 1928 r.), autor prac z zakresu leksykologii i leksykografii;
- Sersen Amanżol-uly Amanżolow (1903-1958), turkolog i pedagog, badał historię języka kazachskiego i jego dialektów, opracował projekt alfabetu, który zastąpił w 1940 roku wprowadzony 12 lat wcześniej alfabet oparty na łacinie. Autor pierwszego naukowego opisu składni kazachskiej (*Gramatyka języka kazachskiego. Składnia*, Ałma Ata 1938)
- Aset Bołganbajew (ur. 1928), autor dwutomowego *Opisowego słownika języka kazachskiego* (Ałma Ata, 1961) i *Słownika synonimów języka kazachskiego* (Ałma Ata 1962)
- Smet Kenesbaj-uly Kenesbajew (1907-1993), turkolog i jeden z pierwszych językoznawców kazachskich, autor wielu podręczników szkolnych do języka kazachskiego, autor prac z dziedziny

fonetyki, leksykologii, historii języka, stworzył pierwszą akademicką gramatykę języka kazachskiego (*Współczesny język kazachski*, Ałma Ata 1954 – wydanie kazachskie, 1962 – wydanie rosyjskie), autor *Frazeologicznego słownika języka kazachskiego* (Ałma Ata 1954).

- Gajnetdin Gali-uly Musabajew (1928-1985), autor prac z zakresu leksykologii, leksykografii, dialektologii i historii języka, redaktor wielu słowników rosyjsko-kazachskich i kazachsko-rosyjskich, jeden z autorów *Słownika ortograficznego języka kazachskiego* (Ałma Ata 1960).

PISMO

Alfabet

Język kazachski pierwotnie był zapisywany za pomocą alfabetu arabskiego, który w bardzo małym stopniu odpowiadał jego strukturze fonetycznej. Wiele liter arabskich odzwierciedlało głoski obce językowi kazachskiemu (na przykład wszystkie głoski emfaticzne), z drugiej strony większość samogłosek kazachskich nie mogła zostać zapisana za pomocą trzech znaków samogłoskowych z alfabetu arabskiego. Słowa zapożyczone z języka arabskiego bądź perskiego zapisywano w ich pierwotnej postaci, z zachowaniem arabskiej lub perskiej ortografii.

W 1924 roku kazachski pedagog i działacz społeczny Achmet Bajtursunow opracował reformę ortograficzną, która miała za zadanie przystosować arabski zapis do potrzeb języka kazachskiego. Usunął więc z alfabetu litery ث, خ, ذ, ص, ض, ط, ظ, غ, których używano wyłącznie w wyrazach pochodzących z arabskiego bądź perskiego, i zastąpił je literami o podobnej wartości fonetycznej: ز (zamiast ذ, ض i ظ), س (zamiast ث i ص), ت (zamiast ط), ع (zamiast غ) i ح lub ۋ (zamiast خ). Dla oznaczenia głosek charakterystycznych dla kazachskiego zastosował znaki diakrytyczne; wprowadził zapis wszystkich samogłosek, także tych w wyrazach pochodzących z arabskiego i z perskiego.

Reforma Bajtursunowa była najważniejszą reformą ortografii w dziejach języka i pierwszą próbą kodyfikacji zasad jego pisowni.

Kiedy w 1928 roku zamieniano alfabet arabski na łańciński, ograniczono się w zasadzie tylko do transliteracji. Alfabet łańciński, który w 1940 roku został zastąpiony zmodyfikowaną cyrylicą, nie był wolny od wad, lecz cyrylica nie była od niego lepsza, przeciwnie – razem z wprowadzeniem cyrylicy pojawiło się w ortografii kazachskiego wiele nowych utrudnień. W kilku wypadkach zastosowano jeden grafem dla oznaczenia dwóch głósek (*ю, е, е*), chociaż istnieją grafemy oddające każdą głóskę oddzielnie (*ú-y* dla *ю*, *ú-a* dla *е*, *ú-э* dla *е*); podwojona spółgłóska *uu* zapisywana jest jako *uu*, chociaż w słowach zapóżyczonych z rosyjskiego oznacza ona zmiękczone *uu*; wprowadzono litery dla oznaczenia głósek obcych językowi kazachskiemu (*ф, ц, ч*), które weszły do kazachskiego wraz z masowo wprowadzanymi wyrazami rosyjskimi, w ortografii pojawił się także znak miękki i twardy (*ь, ъ*).

Należy wspomnieć, że Kazachowie mieszkający w Chinach posługują się nadal alfabetem arabskim, który był kilkakrotnie reformowany przez władze ChRL, po raz ostatni w 1957 roku i jest wspólny dla wszystkich narodów tureckojęzycznych zamieszkujących Wschodni Turkiestan: Ujgurów, Tatarów, Kirgizów i innych. Kazachowie z Iranu używają alfabetu arabskiego w jego perskiej wersji, a Kazachowie z Turcji używają alfabetu łańcińskiego w zmodyfikowanej, tureckiej wersji.

W wyniku reformy, która miała miejsce w Kazachstanie w 1940 roku, został stworzony taki alfabet, jakim większość Kazachów posługuje się do dziś. Jedynymi późniejszymi zmianami było zastąpienie litery *ъ* przez *ҕ* (w 1951 roku) i wprowadzenie do alfabetu rosyjskiej litery *ё* oraz zmiana kolejności liter w alfabecie (w 1957 roku).

Tablica 1
Alfabetu używane obecnie do zapisu języka kazachskiego

Litera		Cyryllica	Trans- krypcja	Przykład użycia	Znaczenie
Arabsko- kazachski	Łaciński				
ا	A, a	А, а	a	заман	'czas, epoka'
أ	Ә, ә	Ә, ә	æ	жадық	'skrzynka'
ب	B, b	Б, б	b	сабыр	'cierpliwość'
بـ	V, v	В, в	v	автобус	'autobus'
گ	G, g	Г, г	g	сегіз	'osiem'
غ	Ğ, ğ	Г, г	ɣ	ғашық	'zakochany'
د	D, d	Д, д	d	жидек	'jagoda'
ە	E, e	Е, е	je	келіншек	'młoda kobieta'
-	(io)	Ё, ё	jo	ёлка	'choinka'
ج	Ç, ç	Ж, ж	z	жігіт	'chłopak'
ز	Z, z	З, з	z	залал	'strata'
ى	I, i	И, и	i	қияли	'marzyciel'
ي	I, i	Й, й	j	мейман	'gość'
ك	K, k	К, к	k	өсек	'plotka'
ق	Q, q	Қ, қ	q	қаңтар	'styczeń'
ل	L, l	Л, л	l	ылғал	'wilgoć'
م	M, m	М, м	m	ми	'mózg'
ن	N, n	Н, н	n	ұн	'małka'
نى	Ŋ, ŋ	Ң, ң	ŋ	теңдеу	'równanie'
و	O, o	О, о	o	шоқыр	'jesiotr'
و	Ө, ө	Ө, ө	ө	өткір	'ostrzy'
پ	P, p	П, п	p	көпір	'most'
ر	R, r	Р, р	r	ырым	'przesąd'
س	S, s	С, с	s	пысықтау	'powtarzać'
ت	T, t	Т, т	t	тұт	'morwa'
ۇ	U, u	У, у	u	шағу	'żalić się'

	Й, й	У, у	ш	құдай	'bóg'
و	У, у	У, у	н	үн	'dźwięk'
ف	F, f; P, p	Ф, ф	f	фәни	'świat'
ح	Х, х	Х, х	x	хал-ахуал	'sprawy'
ح	h	h	h	қаһарман	'bohater'
	Ts, ts	Ц, ц	c	цыган	'Cygan'
ج	Tc, tc	Ч, ч	tʃ	чех	'czeski'
ش	C, c	Ш, ш	ʃ	шаңғы	'narty'
-	Cc, cc	Щ, щ	ʃʃ	тұщы	'przaśny'
-	ь	znak twardy rozdzielający		съезд	'zjazd'
ى	Б, б	БІ, ы	ɪ	ылғи	'zawsze'
ى	І, і	І, і	ɪ	ірімшік	'twaróg'
-	'	ь	znak miękki	роль	'rola'
-	(iu)	Ю, ю	ju	ию	'zginąć'
-	(ia)	Я, я	ja	яки	'albo'

Wybrane zasady ortografii

Na piśmie nie oznacza się quasi-dyftongów - przed literą *y* nie występuje więc litera *у, ұ, ы, і*. Wyjątkiem jest partykuła *түу*, która wyraża uczucie niezadowolenia.

Piszemy:

түсу 'upadać, schodzić' zamiast: *түсуу*

шылғы 'potrząsać głową' zamiast: *шылғыу*

кіру 'wchodzić' zamiast: *кіриу*

- Samogłoski *у, о, ұ, ә* występują wyłącznie w pierwszej sylabie wyrazu i pozostają niezmienione nawet wtedy, gdy wyraz staje się drugim elementem zrostu lub złożenia:

жұмыртқа, 'jajko'

құқық 'prawo'

сөздік 'słownik'

тоғызқұмалақ 'sposób wróżenia, dosłownie: dziewięć kamieni'

Ыссықкөл (Ыссық + көл) 'nazwa jeziora Issykkul, dosłownie Gorące Jezioro'

Zasada ta ma tylko nieliczne wyjątki:

ісрә 'prawdopodobnie'

күнә 'grzech'

іңкәр 'pragnienie, pożądanie'

мәрмір 'marmur'

бұлбұл 'słowik'

мақұл 'zgoda'

мәжбүр 'zmuszony'

дәстүр 'zwyczaj'

дүлдәмал 'sukinsyn'

- Jeżeli temat czasownika kończy się na *-ы*, *-й*, afiks *-й-* w formach czasu teraźniejszego zostaje zastąpiony afiksem *-и-*:

байыды (*байы-ды*) 'wzbogacił się', lecz: *байиды* (wymawiane: *байы-йды*) 'bogaci się'

кейіди (*кейі-ді*) 'obraził się', lecz: *кейиди* (wymawiane: *кейі-йди*) 'obraża się'

- Tylko w wyrazach pochodnych od rdzeni *сый-* i *тый-* przed literami: *-е*, *-й*, *-ю* piszemy literę *ы-*, porównaj:

сыйлық 'prezent'

сыяды 'mieści się'

тыюсыз 'niewychowany'

тыйым 'zakaz'

Litery *э, ë* występują tylko w zapożyczeniach z języka rosyjskiego i ze względu na tendencje do eliminowania takich wyrazów z kazachskiego wychodzą one powoli z użycia, na przykład:

вертолёт – *тiкyшaқ* ‘helikopter’
самолёт – *yшaқ* ‘samolot’

Po rozpadzie Związku Radzieckiego w wielu republikach tureckojęzycznych rozpoczęto prace zmierzające do wprowadzenia alfabetu łańskiego zamiast cyrylicy. Od 1994 roku ponownie używa się alfabetu łańskiego do zapisu języka uzbeckiego i karakałpackiego, w 1995 roku prezydent Nijazow zdecydował o odejściu od cyrylicy i zapisie języka turkmeńskiego za pomocą alfabetu łańskiego. Od września 2000 roku także język tatarski jest zapisywany łańką. Kirgistan jest zdecydowany pozostać przy zapisie cyrylicą. W Kazachstanie na początku lat dziewięćdziesiątych rozpoczęto opracowywanie nowego alfabetu opartego na zapisie łańskim, prace utknęły jednak w martwym punkcie. Zwolennicy zmian powołują się na przykład sąsiadów i twierdzą, że reforma ułatwi komunikację z narodami tureckimi, które już się posługują alfabetem łańskim, i przybliży ludności kazachskojęzycznej inne języki europejskie. Przeciwnicy wskazują na wysokie koszty reformy oraz na niebezpieczeństwo, że w wyniku zmiany alfabetu od kazachskiego odejdą jego bierni użytkownicy, szczególnie liczni w miastach, którzy posługują się na co dzień językiem rosyjskim. Komitet Językowy przedstawił w 1999 roku plan swojej działalności na przyszłe dziesięciolecie, ale kwestia reformy pisma jest tam przemilczana.

FONETYKA I FONOLOGIA

W języku kazachskim wyróżnia się 48 głosek, spośród których 36 to spółgłoski, a 12 to samogłoski.

Samogłoski

W języku kazachskim samogłoski można podzielić ze względu na następujące ich cechy:

1. Stopień uniesienia języka;
 2. Udział warg w procesie artykulacji;
 3. Ruch języka w przód bądź w tył.
1. Ze względu na stopień uniesienia języka wyróżniamy:
 - samogłoski wysokie (wąskie): *u, ʏ, γ, y, ʉ, i*;
 - samogłoski niskie (otwarte): *a, ə, e, o, u*.
 2. Ze względu na udział warg w procesie artykulacji wyróżniamy:
 - samogłoski labializowane (zaokrąglone): *o, θ, ʏ, γ, y*;
 - samogłoski płaskie (niezaokrąglone): *a, ə, e, u, ʉ, i*.
 3. Ze względu na ruch języka w poziomie wyróżniamy:
 - samogłoski szeregu przedniego: *ə, u, θ, γ, i, e*;
 - samogłoski szeregu tylnego: *a, o, ʏ, ʉ*;
 - samogłoski średnie: *u, y*.

Spółgłoski

W języku kazachskim spółgłoski można podzielić na grupy ze względu na ich następujące cechy:

1. Udział strun głosowych w procesie ich artykulacji;
 2. Obecność i rodzaj przegrody, jaka staje na drodze strumienia powietrza z płuc;
 3. Miejsce artykulacji;
 4. Palatalizacja.
1. Ze względu na zachowanie się strun głosowych w procesie artykulacji wyróżniamy:
 - spółgłoski dźwięczne: \bar{b} (\bar{b}'), \bar{v} (\bar{v}'), \bar{z} (\bar{z}'), \bar{z} , \bar{d} (\bar{d}'), $\bar{\varkappa}$ ($\bar{\varkappa}'$), \bar{z} (\bar{z}');
 - spółgłoski bezdźwięczne: n (n'), $\bar{\phi}$ ($\bar{\phi}'$), c (c'), u (u'), κ , κ , m , u , u , x , h ;
 - spółgłoski sonorne: p , (p'), l , (l'), m (m'), n (n'), η .
 2. Ze względu na obecność i rodzaj przegrody, która staje na drodze strumienia powietrza z płuc, wyróżniamy:
 - spółgłoski zwarte, które dzielimy na:
 - wybuchowe: \bar{b} (\bar{b}'), n (n'), \bar{d} (\bar{d}'), \bar{z} (\bar{z}'), κ , κ , m (m'),
 - zwarto-szczelinowe: u , u ;
 - spółgłoski szczelinowe: \bar{v} (\bar{v}'), $\bar{\phi}$ ($\bar{\phi}'$), \bar{z} (\bar{z}'), c (c'), $\bar{\varkappa}$ ($\bar{\varkappa}'$), u (u'), \bar{z} , x , h ;
 - spółgłoski o niejednorodnej artykulacji (półotwarte): p (p'), l (l'), m (m'), n (n'), η .
 3. Ze względu na miejsce artykulacji wyróżniamy:
 - spółgłoski dwuwargowe (labialne): \bar{b} (\bar{b}'), n (n'), m (m');
 - spółgłoski wargowo-zębowe (labiodentalne): \bar{v} (\bar{v}'), $\bar{\phi}$ ($\bar{\phi}'$);

dźwięku występuje ψ , γ , i , bądź ψ , przy u – ψ bądź i . Quasi-dyftongi nie są odznaczane na piśmie:

моқу ‘tkać’ (zamiast *моқыу*)
күлу ‘śmiać się’ (zamiast *күлүу*)
ту ‘flaga’ (zamiast *туу*)
оқиды ‘czyta’ (zamiast *оқыиды*)

W kazachskim istnieje więc kilka głosek, które nie występują w polskim: ∂ , ε , κ , λ , η , θ , ψ , γ , h , ψ , i .

∂ jest otwartą, płaską samogłoską szeregu przedniego. Przy wymawianiu tej samogłoski koniec języka przywiera do przednich dolnych zębów, język jest lekko przesunięty do przodu, a środkowa część języka lekko unosi się ku podniebieniu. ∂ wymawia się podobnie do angielskiego a w nagłosie takich wyrazów, jak *arrangement* lub *amazing*.

ε jest dźwięczną, szczelinową spółgłoską tylnojęzykową. Powstaje, gdy tylna część języka zbliża się do tylnej części podniebienia, lecz jej nie dotyka. Nie ma odpowiedników w językach europejskich, występuje jednak w perskim i arabskim.

κ jest bezdźwięczną, zwarto-wybuchową spółgłoską tylnojęzykową. Przy wymawianiu tej głoski tylna część języka dotyka podniebienia miękkiego, a następnie gwałtownie odsuwa się od niego, tworząc szczelinę, przez którą przechodzi strumień powietrza. Nie ma odpowiedników w językach europejskich, lecz występuje w perskim i arabskim.

λ nie jest odpowiednikiem polskiego l bądź $ł$ w tej postaci, w jakiej są one najpowszechniej wymawiane, lecz jest to l przedniojęzykowe, charakterystyczne także dla dawnej normy literackiej języka polskiego.

η jest dźwięczną, półotwartą spółgłoską tylnojęzykową, którą wymawiamy, opuszczając podniebienie miękkie i kierując

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

